

УДК 94 (430.1)

**Дослідження досвіду західноєвропейського реформізму у статтях
О.І. Георгієвського**

О.Є. ЛІХАЧОВА

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, м. Одеса,
Україна, E-mail: dagazdagaz@rambler.ru**Авторське резюме**

У статті розглядається наукова публіцистична спадщина О.І. Георгієвського, пов'язана з вивченням ним низки ліберальних реформ у західноєвропейських країнах. Його викладацька, наукова і журналістська діяльність розпочалась у Рішельєвському ліцеї в Одесі і хронологічно збіглися з насиченим подіями періодом в історії Російської імперії, коли завдання всебічної модернізації країни стали одним із головних пріоритетів внутрішньої політики держави. Саме тому звернення О. І. Георгієвського до проблем історії західноєвропейських держав дозволило автору приділити основну увагу двом головним напрямкам. Перший напрямок був пов'язаний з розгляданням проблем власне історичного характеру. Другий був спрямований на аналіз англійського досвіду суспільних реформ, з метою його подальшого застосування у процесі ліквідації кріпацького ладу в Російській імперії. Тому основна увага ним була приділена не тільки історії цих перетворень, але і можливості їх застосування в Росії. Глибоке вивчення історичного досвіду країн Західної Європи в сфері реформ остаточно переконало автора в необхідності термінового проведення продуманих, зважених соціальних реформ у державі, направлених, в першу чергу, на негайну ліквідацію кріпацтва. Знищення цього ладу, на думку автора, сприяло б не тільки моральному оздоровленню суспільства та успішному економічному розвитку держави, але й забезпечило б еволюційний розвиток Російської імперії.

Ключові слова: Західна Європа, Російська імперія, наукова стаття, історія, ліберальні реформи, кріпосний лад, рабство.

A study of the experience of European reformism in articles of O. I. Georgievsky

O.YE. LIHACHOVA

South ukrainian national pedagogical university named after K.D. Ushynsky, Odessa, Ukraine,
E-mail: dagazdagaz@rambler.ru**Abstract**

The article discusses scientific and journalistic legacy of O. I. Georgievsky associated with the study of a number of liberal reforms in Western European countries. His teaching, research and journalism began in the Richelieu Lyceum in Odessa and chronologically coincided with the eventful period in the history of the Russian empire, when a task is the comprehensive modernization of the country became one of the main priorities of domestic policy. That is why the treatment of O. I. Georgievsky to the problems of the history of Western European States allowed the author to focus on two main areas. The first direction was associated with addressing the actual historical character. The second was aimed at the analysis of the English experience of social reform, with a view to its further use in the process of liquidation of serfdom in the Russian empire. Therefore, the main attention wasn't paid only for the history of these transformations, but the possibility of their application in Russia. In-depth study of the historical experience of Western European countries in the field of reforms has finally convinced the author of the need to urgently conduct a thoughtful, balanced social reforms in the state, focusing primarily on the immediate elimination of serfdom. The destruction of this system, according to the author, would contribute not only to the moral improvement of society and successful economic development, but also would provide an evolutionary development of the Russian empire.

Keywords: Western Europe, Russian empire, research paper, history, liberal reforms, serf system, slavery.

Постановка проблеми. Повернення з небуття імен історичних діячів, що мали значний вплив на формування і розвиток різних громадських, державних, наукових інститутів, є одним з головних і актуальних завдань сучасної науки. Саме до таких осіб належить О.І. Георгієвський, науково-публіцистична діяльність якого розпочалась у виключно важливий період трансформації суспільно-політичного ладу Російської імперії під час проведення олександрівських реформ 60-х рр. XIX ст. Він пройшов шлях від ліцейського викладача до сенатора,

залишивши по собі цінну інтелектуальну спадщину. Її вивчення відкриває перспективу не тільки ліквідації «білих плям», що відносяться до біографії даної особистості, але й дозволяє точніше реконструювати історичне минуле.

Аналіз досліджень і публікацій. В історичній літературі на протязі довгого часу ім'я О.І. Георгієвського (1830-1911) було пов'язано лише з реформами освіти у Російській імперії, які проводились у 60-70 р. XIX ст.. Дослідники XIX – поч. XX ст. приділяли увагу саме цій грані його діяльності. У своїй роботі

© О.Є. Ліхачова, 2015

С. В. Рождественський звернувся до вивчення внеску О. І. Георгієвського у розвиток системи народної освіти [11]. Роль О. І. Георгієвського у справі реформування середньої освіти та впровадження в її основу класичних наук у контексті вивчення реформ 60-х – поч. 70-х рр. XIX ст. досліджував І. О. Алешинцев у книзі «Історія гімназійної освіти в Росії (XVIII–XIX ст.)» [2]. Є. К. Шмідт підкреслював також внесок О. І. Георгієвського у створення філологічної семінарії при Лейпцігському університеті [17, с. 546]. Вкрай рідко в історіографії можна зустріти характеристику його діяльності як історика. Одним з перших звернувся до цієї теми дослідник В. Бузескул. У своїй праці під назвою «Загальна історія та її представники в Росії в кінці XIX – початку XX ст.» він позитивно оцінив книгу О. І. Георгієвського «Галли у епоху Кайя Ю. Цезаря». [3, с. 195]. У радянській історіографії згадки про історичні праці О.І. Георгієвського були також малочисельними. Так, у монографії М. Широкової «Давні кельти» розглядалось наукове значення його дослідження з кельтської проблематики. [16, с. 27]. З недавніх пір звернулись до розглядання історичної спадщини О.І.Георгієвського українські автори. Г. М. Казакевич, автор першої української монографії, присвяченої вивченню кельтів, неодноразово посилається на дослідження О. І. Георгієвського [12]. Незважаючи на це, особистість та науково-історична спадщина цього дослідника, публіциста і державного діяча залишаються маловивченими.

Мета дослідження – аналіз історичних праць О. І. Георгієвського, присвячених історії державного реформування та суспільно-політичним реформам у Західній Європі.

Виклад основного матеріалу. Наукова, викладацька і журналістська кар'єра О.І. Георгієвського розпочалась у Рішельєвському лицейі в Одесі у 1854 р., де він виконував обов'язки ад'юнкта по кафедрі загальної історії та статистики. Саме тоді він зосередився на дослідженні історії Західної Європи. Слід зазначити, що науковий інтерес до вивчення історії суспільного реформування був сформований у О.І. Георгієвського під впливом його наставника М.Н. Каткова. Прагнення до реформ, що охопило всю передову громадськість Росії в останні роки правління Миколи I, знайшло повну підтримку і у М. Н. Каткова. Зразком для реформ в Росії він вважав країни Західної Європи. Проте досвід французьких реформ, з безліччю революційних переворотів, ним різко відхиляв. Зразком для майбутніх перетворень Росії повинна була стати Англія. Поєднання свободи, яка йшла своїм корінням у далеке середньовіччя, англійська відданість монархії, і, в той же час, поступальний соціально-економічний розвиток дозволяли М. Н. Каткову вважати англійський історичний досвід дуже корисним для

російських реформаторів [14, с. 215-216]. Цю глибоку переконаність у необхідності вивчення історичної спадщини англійської держави та її провідних політичних діячів кінець кінцем і передав М. Н. Катков О. І. Георгієвському. Як тільки в листопаді 1855 р. М. Н. Катков отримав дозвіл на видання нового журналу під назвою «Русский вестник», О. І. Георгієвський отримав можливість публікувати в ньому свої історичні дослідження. Слід зазначити, що, розглядаючи гострі політичні та економічні проблеми на прикладі країн Західної Європи, автор міг не побоюватися цензурних переслідувань з одного боку, а з іншого боку — уважний читач міг легко провести аналогії з проблемами Російської імперії. Серед його наукових праць цього періоду слід виділити дві найбільш значущі: «Сер Роберт Піль» [5-7] і «Про знищення рабства в англійських колоніях» [4].

Стаття під назвою «Сер Роберт Піль» вийшла у світ в 1856 р. [5]. За основу цієї роботи О. І. Георгієвським була взята біографія Р. Піля, написана Ф. Гізо і опублікована в 1856 р. в одному з французьких журналів. Стаття О. І. Георгієвського не є простим перекладом праці французького історика. У ній містяться власні політичні і соціальні оцінки, вона доповнена коментарями О. І. Георгієвського. Їм особливо були виділені ті історичні сюжети, які мали серйозні зовнішньополітичні наслідки, в тому числі і для Російської імперії. У передмові до своєї статті О. І. Георгієвський пояснював, що вважав своїм обов'язком познайомити російських читачів з цією роботою, тому що політична фігура Р. Піля нерозривно була пов'язана не тільки з історією Англії, але багато в чому зумовила подальший соціально-економічний розвиток цієї держави. Саме результатом його діяльності можна було вважати, на думку автора статті, визнання рівності прав між католиками і протестантами в 1829 р., парламентську реформу 1832 р., скасування в 1846 р. високих ввізних мит на хліб. «Так що його біографія є в той же час нарисом сучасної історії Англії. При тому ж це одне з найбільш прославлених і найулюбленіших імен в Англії; це один з кращих представників політичної мудрості народу англійського, і марно виставляють Піля зразком державним мужам інших країн Європи», — писав О. І. Георгієвський [5, с. 167]. Автор так само був переконаний у великому реформаторському потенціалі Р. Піля, а тому вважав, що вивчення нової історії Англії є «справою вельми повчальною не лише для істориків, але і для політиків» [5, с. 168]. Відзначимо, що ці слова автор адресував насамперед російським політикам. Необхідність перетворень в країні була в цей час абсолютно очевидною для О. І. Георгієвського. У свою чергу саме Англія була, на його думку, прикладом поступових, мирних і творчих ре-

форм. Він писав: «Англія XIX століття представляє чи не єдиний приклад великої країни, яка своєчасними і суттєвими перетвореннями зуміла зберегти себе від насильницьких та кривавих переворотів» [5, с. 176].

У помірному консерватизмі Р. Піля автор статті бачив ті позитивні тенденції, які призвели Англію до зміцнення її позицій, як на зовнішньополітичній, так і на внутрішньополітичній арені. Він писав про Р. Піля: «При всій відданості засадам консервативності, він умів... схилитися перед справедливою вимогою громадської думки; тому успіх нерозлучний був з усіма його політичними діями» [5, с. 167-168]. О. І. Георгієвський відзначав, що саме ці якості Р. Піля з особливою повагою і навіть з деяким почуттям каяття в своїх прорахунках підкреслював і Ф. Гізо. Таким чином, автор статті протиставляв політичні переконання Ф. Гізо, який відстоював непохитність консервативних начал, політичним переконанням Р. Піля, який умів реально оцінювати соціально-політичну ситуацію і при необхідності вчасно здійснювати помірні перетворення. Це протиставлення було важливим для автора не тільки для характеристики політичної ситуації у Франції та Англії. Досвід країн Західної Європи повинен був послужити пересторогою і для Росії. Говорячи про крах політичної кар'єри Ф. Гізо, О. І. Георгієвський ще раз на французькому прикладі революційних перетворень підкреслював всю небезпеку для держави, яку містила у собі відмова від проведення реформ і продовження консервативної політики миколаївської епохи. У той же час політика Р. Піля, на думку автора, могла послужити позитивним прикладом у справі проведення реформ в Російській імперії. Саме політика помірних, поступальних перетворень найбільшою мірою відповідала політичній та економічній ситуації в Росії, а значить англійський варіант міг стати зразком для вітчизняних реформаторів.

Розглядаючи роботу О. І. Георгієвського з точки зору історії історичної науки, слід зазначити, що його стаття була одним з перших наукових досліджень, яке знайомило російських читачів з історією внутрішніх перетворень Англії другої чверті XIX століття. Причому особливо відзначимо той факт, що всі реформи були розглянуті автором статті крізь призму впливу на їх перебіг особистості самого Р. Піля. В історіографії не тільки цього періоду, але й у виданнях більш пізніх автори часто розглядали або самі реформи, або зверталися до вивчення біографії англійського політика [15, с. 71]. Відзначимо також і той факт, що, віддаючи данину Ф. Гізо як історика, тим не менш О. І. Георгієвський бачив і недоліки його праці. Перш за все, на момент написання роботи Ф. Гізо ще не були опубліковані мемуари

Р. Піля, а значить, на думку О. І. Георгієвського, в роботі не могло бути використане надзвичайно важливе історичне джерело. Необхідно відзначити ту скрупульозність, з якою підходив О. І. Георгієвський до фактів, викладених у роботі Ф. Гізо. Його стаття була забезпечена коментарями, в яких містилися уточнення або навіть виправлення деяких дат і подій. Причому ці виправлення були переконливі і аргументовані. О. І. Георгієвським були наведені статистичні дані та географічні пояснення, що характеризували згадані Ф. Гізо англійські населені пункти, що дозволяло, наприклад, охарактеризувати стан промисловості цих міст або кількість виборців [5, с. 175]. Стаття О. І. Георгієвського була також забезпечена докладними статистичними таблицями, в яких містилися дані про діяльність англійських протестантських громад у світі [6, с. 465-466].

В кінці 50-х р. XIX ст. криза миколаївської системи управління державою викликала необхідність цілого комплексу негайних реформ, у першу чергу спрямованих на ліквідацію кріпосного права. Селянське питання зайняло центральне місце не тільки в середовищі ліберально налаштованої інтелігенції, але і в урядових колах. У цій ситуації посилювався інтерес суспільства до наукових робіт, присвячених всебічному вивченню етапів і соціально-економічних наслідків ліквідації кріпацтва. У період підготовки буржуазних реформ з дозволу Олександра II на сторінках періодичної преси можна було обговорювати корінні проблеми російської дійсності, головною з яких була відміна кріпосного права. Регламентувати обговорення цієї проблеми були покликані нові цензурні циркуляри. Допустивши на початку 1858 р. обговорення у пресі селянського питання, ці правила забороняли авторам міркувати про головні принципи реформи [8, с. 83-84]. У зв'язку з цим однією з можливостей звернення до цієї проблеми стала критика рабства, якій багато хто з передових журналів присвячував свої статті. Вони дозволяли навіть недосвідченому читачеві провести аналогію з проблемами кріпацтва. У березні 1858 р. в «Русском вестнике» була опублікована стаття О. І. Георгієвського під назвою «Про знищення рабства в англійських колоніях» [4, с. 113-132]. Автор, як і раніше, вдавався до свого традиційного методу говорити про зловідомі проблеми «езоповою мовою», використовуючи історичний матеріал іншої країни. Метою даної статті було не тільки провести аналогію між рабством і кріпосним станом, але і відповісти на безліч питань, що виникали у зв'язку з необхідністю його скасування. Більшість авторів, які публікували в цей період статті, присвячені вирішенню селянського питання, приділяли велику увагу переважно лише моральним сторонам проблеми. У науковій статті О. І. Георгієвського роз-

глядалися не тільки найбільш значущі етапи історії ліквідації цього соціального явища в Англії, але й аналізувалися соціально-економічні та морально-етичні наслідки існування рабства як для метрополій, так і для колоній. Крім того, мета статті була більш глибокою, ніж та, що була оголошена в її назві. Крізь призму досвіду Англії автор статті характеризував свою позицію щодо проектів скасування кріпосного права в Російській імперії. У своїй роботі О. І. Георгієвський розповідав про історію скасування рабства, спираючись на широке коло статистичних матеріалів. У зв'язку з цим не можна обійти стороною питання про ті історичні джерела, на які спирався автор. Аналізуючи сучасні наукові роботи з цього питання, а саме: монографію С. Ю. Абрамової, у якій широко використані англійські джерела та, порівнюючи представлені у ній відомості з цими, що містилися у роботі О. І. Георгієвського, можна стверджувати, що при написанні своєї статті, О. І. Георгієвський користувався документами зовнішньополітичного відомства Англії, а також текстами дебатів англійського парламенту [1]. Не викликає також сумнівів його знайомство та використання в роботі матеріалів англійської преси. У своїй статті він планомірно проводив думку про історичну причетність як рабства, так і кріпосного права. О. І. Георгієвський відзначав, що рабство негативно впливало перш за все на моральну атмосферу в середовищі рабовласників. Їх абсолютна влада привчала все суспільство до насильства, жорстокості і свавілля. Особливо гостро критикував автор статті представників верхівки англійського суспільства, які вважали, що рабство позбавляє невольників від таких труднощів, як брак їжі в неврожайні роки чи від тягара відповідальності. Ця критика також була звернена до тих шарів російського суспільства, які не вважали кріпосну залежність особливим злом і приводили схожі аргументи. Так, ще в 1856 р. «Русский вестник» виступив з різкою критикою статті «Російський поміщицький селянин» кріпосника Бланка, який намагався представити в ній кріпосне право як «чоловіколюбну політику», «патріархальний сімейний союз», оригінальність і самобутність якого були надійною запорукою позбавлення Росії від жахів пауперизму [13, с. 180].

Серйозним внеском в ідеологічне обґрунтування необхідності ліквідації рабства О. І. Георгієвський вважав роботи діячів епохи французького Просвітництва та місіонерську діяльність англійських церковних громад протестантського толку. До найбільш значимих заходів, спрямованих на ліквідацію рабства, автор відносив заборону торгівлі невольниками на всій території Британської імперії, що з 1807 р. вступила в силу. Однак, розглядаючи заходи, що вживаються британським урядом,

О. І. Георгієвський підкреслював, що багато з них мали неоднозначні наслідки. На його думку, ці заходи приводили лише до незначного скорочення работоргівлі. Зате вони різко погіршили умови доставки рабів з африканського континенту. Работорговці, приховуючи перебування живого товару на своїх суднах, не тільки тепер не брали медиків, які раніше надавали допомогу в дорозі, але й істотно скоротили запаси їжі і води для невольників. Автор відзначав, що для доставки 65 тисяч рабів до Бразилії з Африки тепер треба було вивезти 100 тисяч невольників. А їх продаж приносили работорговцям прибуток не в 20-30 %, як було раніше, а в 200-300 % [4, с. 116]. Відзначимо, що робота О. І. Георгієвського була забезпечена безліччю статистичних даних, які характеризують гігантські обсяги работоргівлі. «Всього за 40 років з часу заборони торгівлі вивезено було 5 мільйонів негрів. З них 1200000 чоловік загинули в дорозі», — писав він [4, с. 117]. Аналізуючи ці дані, автор прийшов до висновку, що невольництво не могло бути знищене, поки не буде ліквідовано корінь зла, а саме — рабство у колоніях. Він писав, що всі заборонні заходи були малоефективними внаслідок того, що «в Європі збільшувалося споживання колоніальних товарів, а разом з тим і попит на невольницькі руки в країнах, де виробляли ці товари» [4, с. 117].

О. І. Георгієвський висвітлює у своїй роботі історію політичних дебатів з питань рабства в англійському парламенті. І насамперед це стосувалося урядових кіл Росії. План реформи, підготовлений Секретним комітетом та затверджений царем 18 серпня 1857 року, передбачав всю реформу поділити на три періоди. «Перший — підготовчий, за цей час уряд повинен всіляко пом'якшити і полегшити кріпацтво... Другий період — перехідний. Протягом нього уряду необхідно вжити заходів до звільнення селян... тільки не раптом, а поступово, крок за кроком» [10, с. 79-80]. Подібні переконання сповідало і багато представників поміщицького середовища. Вони наполягали, щоб «перетворення кріпака в селянина-власника відбувалося поступово» [9, с. 187]. На думку ж О. І. Георгієвського, поступовий перехід до свободи був не тільки аморальним, але й дуже небезпечним для держави. У зв'язку з цим він зазначав, що численні спроби англійського уряду пом'якшити жахи рабства мали прямо протилежні результати. Незважаючи на те, що, як правило, невольники висловлювали лише мирний протест, реакція рабовласників відрізнялася особливою жорстокістю. Результатом цих дій були і заходи, що вживалися рабовласниками до обмеження або до повної заборони діяльності квакерських проповідників, яких вони звинувачували в організації непокори. А саме їх діяльність автор статті пов'язував

з підвищенням рівня культури і освіти в середовищі рабів. Безумовно, ці рядки мали безпосереднє відношення до подій Росії. З часу воцаріння Олександра II в російському селянському середовищі не переставали циркулювати чутки про майбутнє скасування кріпосного права. Посилювалося невдоволення кріпаків, збільшувалися випадки непокори поміщикам. Саме про загрозу селянських заворушень попереджав у своїй статті О. І. Георгієвський. Аналізуючи закон, який набув чинності 1 серпня 1834 р. і містив основні принципи скасування рабства в англійських колоніях, О. І. Георгієвський особливо відзначав право викупу для колишніх рабів терміну обов'язкових робіт на своїх господарів, який становив від 4 до 6 років. Причому автор підкреслював, що процес викупу відбувався досить активно. Безумовно, ці факти були наведені з метою відповіді прихильникам поступового характеру реформ кріпацтва, які стверджували, що селяни не в змозі будуть заплатити викуп відразу. О. І. Георгієвський ж був упевнений, що і в селянському середовищі знайдуться заможні представники цього класу, які не повинні бути позбавленими такої можливості.

Велика увага в роботі приділена питанням економічної доцільності скасування рабства. О. І. Георгієвський відзначав, що прогнози щодо зменшення колоніальних товарів не виправдалися. До позитивних сторін скасування рабства він відносив початок обробки вільними працівниками пусток, які незабаром перетворилися на прибуткові землі, поліпшення демографічної ситуації, а також зниження рівня злочинності [4, с. 130]. У результаті автор прийшов до висновку про те, що скасу-

вання рабства було не тільки мірою глибоко моральною, справедливою, а й благотворно позначилося на економічному розвитку як метрополії, так і колоній. Ці рядки красномовно свідчили про переконаність автора в тому, що тільки наймана праця може привести сільське господарство Росії до прогресу, а отже, сприятиме зростанню економіки держави в цілому. О. І. Георгієвський писав у закінченні своєї роботи: «Кращим приготуванням до стану вільної людини може бути тільки дарування самої свободи» [4, с. 131].

Висновки. Аналіз науково-публіцистичних статей О.І. Георгієвського надає можливості стверджувати, що у його історичних дослідженнях приділено значну увагу процесам державного та суспільного реформування в країнах Західної Європи. Причому автор зосередився не тільки на історії цих перетворень, але і на питанні можливості їх застосування в Росії. У цей період формується його переконаність у невідворотності ліберальних реформ, необхідних для подальшого успішного еволюційного розвитку Російської імперії. Саме вивчення досвіду державних ліберальних реформ в Англії надало йому можливість дійти до висновку про пряму залежність темпів і результатів перетворень від особистості реформаторів, що було особливо актуальним в умовах Російської імперії. Вивчення етапів ліквідації рабства в англійських колоніях дозволило провести історичні паралелі і продемонструвати свою переконаність у приреченості кріпосного ладу в Росії. Аналіз англійських реформ сприяв обґрунтуванню несумісності кріпацтва не тільки з моральними цінностями, але і з інтересами розвитку економіки держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

- 1.Абрамова С. Ю. Африка : четыре столетия работорговли / Светлана Юрьевна Абрамова. [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Наука, 1992. – 293 с.
2. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII – XIX в.) / Иван Александрович Алешинцев. – СПб. : Издание О.Богдановой, 1912. – 362 с.
3. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в. / Владислав Петрович Бузескул. – Ч.2. – Л. : Изд-во Академии Наук, 1931. – 223 с.
4. Георгиевский А. И. Об уничтожении рабства в английских колониях / А. И. Георгиевский // Русский вестник. – 1858. – Т. 14. – С. 113-132.
5. Георгиевский А. И. Сэр Роберт Пиль / А. И. Георгиевский // Русский вестник. – 1856. –Т.4. – С. 167-191.
6. Георгиевский А. И. Сэр Роберт Пиль / А. И. Георгиевский // Русский вестник. – 1856. –Т.5. – С. 423-478.
7. Георгиевский А. И. Сэр Роберт Пиль / А. И. Георгиевский // Русский вестник. – 1856. – Т.6. – С. 508-554.
- 8.Герасимова Ю. И. Отношение правительства к участию печати в обсуждении крестьянского вопроса в период революционной ситуации конца 50-х – начала 60-х годов XIX века / Ю. И. Герасимова // Революционная ситуация в России 1859-1861гг. – М. : Наука, 1974. – С. 81-105.
- 9.Герасимова Ю. И. Славянофильский журнал «Сельское благоустройство» и его крестьянская программа (1858 – 1859 гг.) / Ю. И. Герасимова // Эпоха Чернышевского. Революционная ситуация в России в середине XIX века. Деятели и историки. АН СССР, Институт истории СССР; [отв. ред. М. В. Нечкина]. – М. Наука, 1978. – С.181 – 195.
10. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / Петр Андреевич Зайончковский. – М. : Просвещение, 1968. – 366 с.
- 11.Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения / [сост. С. В. Рождественский]. – СПб. : Издательство министерства народного просвещения, 1902. – 787 с.
- 12.Казакевич Г. М. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути / Геннадій Михайлович Казакевич. – К. : Фітосоціоцентр, 2006. –258 с

13. Китаев В. А. От фронды к охранительству / Владимир Анатольевич Китаев. – М. : Мысль, 1972. – 288 с.
14. Любимов Н. А. М. Н. Катков и его историческая заслуга / Николай Алексеевич Любимов. – СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1889. – 356 с
15. Муратов П. П. Борьба за избирательные права в Англии / Павел Павлович Муратов. – М. : Издание «Народное право», 1906. – 71 с.
16. Широкова Н. С. Древние кельты на рубеже старой и новой эры / Наталья Сергеевна Широкова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 219 с.
17. Шмидт Е. К. История средних учебных заведений в России / Е. К. Шмидт // Журнал министерства народного просвещения. – 1878. – Ч. 198. – С. 529 -560..

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015

REFERENCES:

1. *Abramova S. Yu.* Afrika : chetyre stoletiya rabotorgovli (Africa: four centuries of the slave trade). Moscow, 1992, 293 p.
2. *Aleshintsev I. A.* Istoriya gimnazicheskogo obrazovaniya v Rossii (XVIII – XIX v.) (The history of secondary education in Russia (XVIII - XIX century.). Spb,1912,362 p.
3. *Buzeskul V. P.* Vseobshchaya istoriya i ee predstaviteli v Rossii v XIX i nachale XX v. (General history and its representatives in Russia in XIX and early XX century). Leningrad, 1931,223 p.
4. *Georgievskiy A. I.* Ob unichtozhenii rabstva v angliyskikh koloniyah (The abolition of slavery in the British colonies). *Russkiy vestnik*, 1858, vol. 14, pp. 113-132.
5. *Georgievskiy A. I.* Ser Robert Pil (Sir Robert Peel). *Russkiy vestnik*,1856, vol. 4, pp.167-191.
6. *Georgievskiy A. I.* Ser Robert Pil (Sir Robert Peel). *Russkiy vestnik*,1856, vol. 5, pp.423-478.
7. *Georgievskiy A. I.* Ser Robert Pil (Sir Robert Peel). *Russkiy vestnik*,1856, vol. 6, pp.508-554.
8. *Gerasimova Yu. I.* Otnoshenie pravitelstva k uchastiyu pečati v obsuzhdenii krestyanskogo voprosa v period revolyutsionnoy situatsii kontsa 50-h nachala 60-h godov XIX veka (Attitude of the government to participate in the discussion of printing the peasant question in the period of the revolutionary situation of the late 50's early 60-ies of the XIX century). Moscow,1974, pp. 81-105.
9. *Gerasimova Yu. I.* Slavyanofil'skiy zhurnal «Selskoe blagoustroystvo» i ego krestyanskaya programma (1858 – 1859 gg.) (Slavophile magazine «Agriculture accomplishment « and his peasant program (1858 - 1859 gg.). Moscow,1978, pp.181 – 195.
10. *Zayonchkovskiy P. A.* Otmena krepostnogo prava v Rossii (The abolition of serfdom in Russia). Moscow,1968. – 366 p.
11. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosvescheniya* (Historical Review of the Ministry of National Education).Spb,1902. – 787 p.
12. *Kazakevich G. M.* Kelti: traditsiyana kultura ta sotsialni Instituti (The Celts : traditional culture and social institutions). Kiev,2006. –258 p.
13. *Kitaev V. A.* Ot frondy k ohranitelstvu (From fronda to conservatism). Moscow,1972,288 p.
14. *Lyubimov N. A. M. N.* Katkov i ego istoricheskaya zasluga (N.Katkov and his historical merit).SPb1889,356p.
15. *Murатов P. P.* Borba za izbiratelnyie prava v Anglii (The struggle for voting rights in England). Moscow,1906,71 p.
16. *Shirokova N. S.* Drevnie kelti na rubezhe staroy i novoy eryi (The ancient Celts at the turn of the old and the new era). Leningrad,1989,219 p.
17. *Shmidt E. K.* Istoriya srednih uchebnyih zavedeniy v Rossii (The history of secondary education in Russia). Spb,1878, pp.529 -560.

Ліхачова Ольга Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
Адреса: 65120, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
E-mail: dagazdagaz@rambler.ru

Lihachova Ol'ha Yevhenivna – PhD in historical science, associate professor
South ukrainian national pedagogical university named after K.D. Ushynsky
Address: 26, Staroportofrankivska Str., Odessa, 65120, Ukraine
E-mail: dagazdagaz@rambler.ru